

Максим Гурецький

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В 1938–1941 РР.

У статті дається аналіз основних проблем соціального розвитку і повсякденного життя населення України в період третьої п'ятирічки.

Ключові слова: Україна, соціальний розвиток, житлова проблема, умови праці, заробітна плата, дефіцит товарів.

Максим Гурецький. Проблемы социального развития Украины в 1938–1941 гг.

В статье анализируются основные проблемы социального развития и повседневной жизни населения Украины в период третьей пятилетки.

Ключевые слова: Украина, социальное развитие, жилищная проблема, условия труда, заработная плата, дефицит товаров.

Maksym Guretskyi. Social development problems of Ukraine in 1938–1941.

The article gives the analysis of major problems of social development and everyday life in Ukraine during the period of the third 5-year plan.

Key words: Ukraine, social development, accommodation problem, work conditions, salary, shortage of goods.

У 30-х роках ХХ ст. радянське суспільство переживало складний і суперечливий процес політичних, соціально-економічних і духовно-культурних трансформацій, які суттєво позначалися на щоденному житті мільйонів громадян. Саме в цей час в СРСР практично завершилось формування сталінської тоталітарної системи, сутність якої полягала в повному контролі держави за всіма сферами суспільного буття, в жорсткому і всеохоплюючому нагляді державних органів за всіма групами та верствами населення.

Припинення відносно ліберальної нової економічної політики і здійснення форсованої індустріалізації та насильницької колективізації сільського господарства означали остаточну відмову від багатокладної економіки і завершення цілковитого одержавлення господарства країни. Рішучий наступ на рештки партійної опозиції, ліквідація навіть найменших проявів незгоди з «генеральною лінією» в середовищі ВКП(б) і проведення масштабних репресивних акцій щодо «ворогів народу» призвели до встановлення режиму особистої влади Й. Сталіна та всеосяжного диктату партійно-радянського апарату над суспільством.

З іншого боку, швидка індустріалізація країни, стрімкий розвиток промислового виробництва відчутно позначились на зміні соціальної структури суспільства, значному зростанні чисельності робітників і працівників сфери обслуговування, розгортанні урбанізаційних процесів та збільшенні кількості міського населення. Модернізація господарства СРСР потребувала подолання колишньої культурної відсталості країни, тож введення нової техніки і передових технологій, розширення механізації та автоматизації виробництва супроводжувались підвищенням освітнього рівня населення і завершенням так званої культурної революції.

Не дивно, що в кінці 30-х років ХХ ст., підводячи підсумок перемін, радянське політичне керівництво проголосило: в СРСР завершено побудову основ соціалізму. В тодішніх офіційних документах говорилося про ліквідацію в країні експлуаторських класів, усунення причин експлуатації людини людиною, про «безроздільне панування» соціалістичної власності і соціалістичної системи виробництва в народному господарстві, а також про «небачену раніше ніде» морально-політичну єдність трудящих під керівництвом комуністичної партії і радянського уряду як «гарантію перемоги комунізму...» [1, с. 3–5].

17 січня 1939 року в Радянському Союзі відбувся черговий перепис населення, який також свідчив про значні зміни в суспільстві. На той час в СРСР проживало майже 170,5 млн осіб, що було на 23,4 млн осіб більше, ніж за переписом 17 грудня 1926 року. Частка міського населення за 1926–1939 рр. збільшилась з 17,9 до 32,8 %, а частка сільського відповідно скоротилася – з 82,1 до 67,2 %. В Українській РСР на початку 1939 року мешкало близько 31 млн осіб, тоді як в 1926 році – 29 млн. У містах проживало 11,2 млн осіб (36,2 %), в селах – 19,8 млн (63,8 %), тоді як в 1926 році – 5,4 млн (18,5 %) і 23,6 млн (81,5 %) [2, 2 лютого].

Згідно з переписом 1939 року, серед десяти найбільших міст СРСР були Київ, Харків та Одеса, в яких мешкало 846,3 тис., 833,4 тис. і 604,2 тис. осіб (ці міста займали третю, четверту і сьому позиції в переліку провідних міст країни). Велика кількість населення проживала в Дніпропетровську (500,7

тис. осіб, 11-та позиція), Сталіно (462,4 тис., 12-та), Запоріжжі (289,2 тис., 21-ша), Макіївці (240,1 тис., 34-та), Ворошиловграді (213 тис., 36-та). В решті міст України кількість мешканців не досягала 200 тис. осіб, зокрема в Кривому Розі проживало 197,6 тис. осіб, у Миколаєві – 167,1 тис., Дніпродзержинську – 147,8 тис., Полтаві – 130,3 тис. тощо [2, 2 июня].

На початку третьої п'ятирічки в Українській РСР налічувалось 11 областей: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Чернігівська. У червні 1938 року Донецьку область було поділено на Сталінську і Ворошиловградську області, а в січні 1939 року створено Сумську, Кіровоградську і Запорізьку області [3, с. 60, 76]. Внаслідок приєднання до складу СРСР західних земель України виникло ще вісім областей – Дрогобицька, Волинська, Львівська, Ровенська, Станіславська, Тернопільська, а також Чернівецька та Аккерманська (згодом реорганізована в Ізмаїльську). Завдяки цьому приєднанню населення республіки зросло приблизно на 11 млн осіб. До літа 1940 року в складі УРСР перебувала Молдавська АРСР.

У зв'язку із здійсненням індустріалізації країни в структурі населення УРСР відбувалося помітне зростання чисельності робітників і службовців. У 1928 році ця соціальна група становила лише 1,9 млн осіб, у 1937 році – 4,9 млн, а в 1940 році – вже 6,2 млн. У 1940 році більшість робітників і службовців була зайнята в промисловості (2,2 млн осіб), навчальних, наукових і культурних установах (578 тис.), в торгівлі, заготівлі і матеріально-технічному постачанні (552 тис.), радгоспах і підсобних сільськогосподарських підприємствах (419 тис.), залізничному транспорті (348 тис.), охороні здоров'я (348 тис.) та ін. [4, с. 385].

У 1940 році основна частина робітників і службовців зосереджувалась в східному регіоні республіки, насамперед у провідних промислових областях – Сталінській (971 тис. осіб), Харківській (632 тис.), Ворошиловградській (495 тис.), Дніпропетровській (488 тис.), а також у столиці УРСР – Києві (347 тис.). Як бачимо, в чотирьох названих областях України і в столиці республіки концентрувалося понад 2,9 млн робітників і службовців, або 47,3 % їх загальної чисельності. Найменше робітників і службовців налічувалось на новоприєднаних територіях, що не мали розвинутої промисловості, особливо в Чернівецькій, Аккерманській, Волинській, Тернопільській областях [4, с. 386].

У доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін говорив про необхідність дальшого переходу молодих колгоспників на заводи, фабрики, шахти. Він закликав керівників колгоспів щороку відпускати в промисловість щонайменше 1,5 млн молодих людей. За словами вождя, без цього не можна було забезпечити розширення промислового виробництва, а в підсумку – задовольнити зростаючий попит селян на товари масового вжитку. В радянській пресі відтоді стали постійно з'являтися повідомлення, в яких мовилось про одностайні рішення колгоспних зборів – відправляти молодих колгоспників на роботу в міста. Лише за перші шість днів травня 1939 року в Донбас виїхало з колгоспів близько 1,5 тис. осіб [5, с. 496; 2, 22 апреля, 6 мая].

Важливу роль в соціально-економічному розвитку і повсякденному житті населення відігравав транспорт, насамперед залізничний. На початку 1939 року довжина залізничних ліній УРСР становила 14,4 тис. км, а густина залізничної мережі – 32,3 км на 1000 кв. км. Найбільшими вказані показники залишалися в індустріальних областях, перш за все Сталінській (1384 і 54,5 км), Харківській (1342 і 43,7 км) і Дніпропетровській (1324 і 39,9 км). Найменша довжина залізниць і густина мережі були характерні для аграрних районів республіки – Молдавської АРСР (252 і 30 км), Миколаївської (445 і 14,1 км), Кіровоградської (574 і 24,3 км) і Кам'янець-Подільської (597 і 29,1 км) областей [6, л. 12, 21, 29, 39, 47, 55, 62, 72, 80, 88, 99, 107, 115, 123а, 130, 137, 144].

На кінець 1940 року довжина залізниць в республіці зросла до 20,1 тис. км, що становило 19 % всієї залізничної мережі СРСР. При цьому всі інші види транспорту значно поступалися залізничному за своїм соціально-економічним значенням. Так, у загальному вантажообігу залізничного і водного транспорту частка залізниць досягала 83,5 %, морського і річкового транспорту – 8,7 і 7,8 %, а в загальному пасажирообігу – відповідно 90,9; 3,1 і 0,8 % [1, с. 123; 4, с. 375; 7, с. 455]. Разом з тим слід зазначити, що пасажирське вагонобудування в СРСР відчутно відставало від розвитку вантажного вагонобудування, що негативно позначалося на обслуговуванні населення. Більшу частину вагонного парку становили жорсткі безкупеїні вагони, в яких пасажирів було позбавлено елементарних зручностей [8, с. 120].

У 30-х роках ХХ ст. поступово зростало значення автомобільного транспорту. За 1932–1940 рр. довжина автогужових доріг у східних областях УРСР збільшилась з 7,5 тис. до 13,7 тис. км. У 1940 році в цілому в республіці, разом із західними областями, вона досягнула 28,9 тис. км. У тому ж 1940 році автомобільним транспортом УРСР було перевезено 1,9 млн т вантажів і 29,4 млн пасажирів (автобусами). Для порівняння: залізничним транспортом цього року відправлено вантажів 200 млн т і пасажирів – 243 млн осіб. У 1940 році регулярні автобусні перевезення здійснювалися в 63 містах і селищах міського типу республіки, що, за нашими підрахунками, становило 8,8 % від загальної кількості міст і селищ УРСР [9, с. 402; 10, с. 387, 400, 403; 6, л. 4].

Варто зазначити, що у 1939 році в Україні налічувалось лише 298 осіб, які мали особисті автомобілі. Це були перш за все вчені, лікарі, видатні спортсмени, провідні інженери і передовики виробництва – стахановці. Основна частина таких автовласників проживала у Києві та Харкові, проте навіть в цих містах не існувало жодної автозаправної станції і жодного центру технічного обслуговування. Газета «Советская Украина» писала, що в республіці також «відсутні гаражі і стоянки для машин індивідуального користування». [2, 15 юнія]. В роки третьої п'ятирічки радянське керівництво планувало помітно збільшити кількість індивідуального автотранспорту, налагодивши виробництво малолітражних машин.

У досліджуваний період намітились певні зрушення в розвитку цивільної авіації. В 1940 році загальна мережа авіаліній України становила 24 тис. км, включаючи в себе низку союзних і місцевих маршрутів. У розпорядженні Головного управління цивільного повітряного флоту знаходились пасажирські літаки різних типів, у тому числі ДС-3, СТ-3, С-55, С-62, Я-6, ПС-35 та ін. Крім того, вказане управління володіло чималим парком пасажирсько-поштових (ПЛ-5, ПС-3, СП), пасажирсько-вантажних (К-5, ПС-9), поштово-вантажних (ХАЙ-1, П-3ЕТ), а також вантажних літаків (Г-1, Г-2, АП). Парк літаків поступово оновлювався, орієнтуючись на зростаючі потреби суспільства.

За рішенням РНК СРСР від 4 листопада 1939 року, було організовано три нові авіалінії союзнного значення: Москва–Київ–Львів, Київ–Тарнопіль–Станіслав і Київ–Ровно–Луцьк. Користувалися популярністю місцеві авіаційні маршрути Київ–Умань–Київ (515 км, 9 пунктів посадки), Сталіно–Маріуполь–Сталіно (465 км, 10 пунктів), Ворошиловград–Серго–Ворошиловград (540 км, 9 пунктів), Дніпропетровськ–Межова–Дніпропетровськ (380 км, 7 пунктів), Запоріжжя–Осипенко–Запоріжжя (515 км, 9 пунктів), Полтава–Гадяч–Полтава (493 км, 7 пунктів), Харків–Ізюм–Харків (446 км, 7 пунктів), Суми–Глухів–Суми (473 км, 8 пунктів), Чернігів–Прилуки–Чернігів (478 км, 7 пунктів) та ін. [11, л. 79, 80; 12, л. 31, 221–224]. Однак у 30-х роках ХХ ст. цивільна авіація ще не стала масовим і доступним засобом сполучення в республіці.

Гострою соціальною проблемою, яку ніяк не вдавалося розв'язати, залишалася житлова проблема. Частина населення республіки, попри чималі зусилля влади, продовжувала мешкати в бараках і підвальних приміщеннях. Нормою повсякденного міського життя були так звані комуналки, які втілювали в собі принципи комуністичного, максимально усупільненого побуту. За три з половиною роки третьої п'ятирічки розвиток державного житлового будівництва в УРСР дещо сповільнився: загальна площа введеного в дію житла становила 4 млн кв. м, або 1,1 млн в середньому на рік. У період першої п'ятирічки площа введеного житла досягала 6,6 млн кв. м (1,3 млн в середньому на рік), а протягом другої п'ятирічки – 6,1 млн кв. м (1,2 млн на рік) [4, с. 360].

На рубежі 30–40-х років ХХ ст. в Україні зберігалась система квартирної плати, запроваджена постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 лютого 1928 року (прийнята на основі постанови ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1926 року). Вона була орієнтована на той рівень зарплати робітників, який існував наприкінці 20-х років (70–80 крб на місяць). Видатки за воду, освітлення, опалення і каналізацію в квартирну плату не входили, вони оплачувались мешканцями окремо, відповідно до фактичного споживання. За даними спеціального дослідження, в 1936 році частка квартирної плати в бюджеті міського населення СРСР становила 5,4 %, а витрати на воду, освітлення, опалення та інші комунальні послуги – 4,9 % [13, л. 44].

Державний житловий фонд міст і селищ знаходився у підпорядкуванні насамперед місцевих Рад і промислових підприємств. На початку третьої п'ятирічки середня квартирна плата за 1 кв. м в будинках міських Рад досягала 85 коп., а в будинках промислових підприємств – 62 коп. Нижчий розмір плати в будинках підприємств пояснювався тим, що частина житла в них надавалася на пільгових умовах або безплатно. У будинках міських Рад квартирна плата в основному покривала експлуатаційні видатки комунального господарства, збитки на рік становили 3 крб 32 коп. на 1 кв. м житлової площі (вони компенсувалися за рахунок місцевого бюджету та з орендної плати за торговельно-складські приміщення міських Рад). У будинках промислових підприємств квартирна плата далеко не покривала реальних видатків, а щорічні втрати досягали 14 крб 78 коп. на 1 кв. м житлової площі.

У зв'язку з цим Наркомат фінансів СРСР неодноразово звертався в уряд з пропозиціями щодо підвищення квартирної плати в країні. Так, 21 січня 1939 року нарком фінансів А. Зверев у записці голові РНК СРСР В. Молотову писав, що діюча система оплати за житло вже не відповідає існуючим умовам. Середня заробітна плата робітника, з якої тепер нараховувалась квартирна плата, значно зросла і наближалася до 300 крб. Зберігалась велика кількість різноманітних знижок, які залежали від рівня зарплати, кількості утриманців і благоустрою квартир. Нарком пропонував перевести житлове господарство промисловості на господарський розрахунок, відмовитися від пільгового і безплатного надання квартир та комунальних послуг, а також збільшити ставки квартирної плати: «За нормальну площу у 8 кв. метрів (санітарна норма) квартирна плата без комунальних послуг та опалення в упорядкованому будинку не повинна перевищувати 10 % бюджету трудящого» [13, л. 49]. Проте ці пропозиції були відхилені, в досліджуваний період ніяких серйозних змін в оплаті за житло не відбулося.

На межі 20–30-х років ХХ ст. закладено основи радянської пенсійної системи. У 1928 році за рішенням

Наркомату праці СРСР запроваджено перші пенсії по старості для робітників текстильної промисловості. Наступного року вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР про введення пенсійного забезпечення для робітників ще кількох провідних галузей промисловості – гірничої, енергетичної, металургійної, а також залізничного та водного транспорту. Згідно з тодішнім законодавством, пенсійний вік для чоловіків становив 60 років, для жінок – 55 років, а необхідний мінімум трудового стажу – відповідно 25 і 20 років. Згодом прийнято ряд інших актів, які поширили пенсії по старості на всіх робітників, а з 1937 року – на службовців.

Конституція СРСР, затверджена в грудні 1936 року, проголошувала: «Громадяни СРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також – у випадку хвороби чи втрати працездатності» (стаття 120). Ще в перші роки радянської влади було запроваджено пенсії для інвалідів, вдів та сиріт, щоправда з певними обмеженнями (державної допомоги позбавлялися священники, колишні жандарми, тюремні наглядачі тощо). Згодом з'явилися пенсії для червоноармійців, які втратили працездатність; пенсії сім'ям солдатів, які загинули чи зникли без вісті на війні; персональні пенсії при втраті працездатності і «посилені пенсії» за особливі заслуги. Цими питаннями займалися насамперед Наркомат соціального забезпечення УСРР (УРСР) і профспілки. Пенсії видавалися щомісячно і за своїм розміром були дуже незначними.

У 30-х роках ХХ ст. відбулися зміни в системі соціального страхування. Органи соцстраху стали відмовлятися від зрівнялівки при визначенні розміру пенсій і допомог. Вони почали враховувати стаж роботи працівників, їх членство у профспілці та ставлення до праці. При наданні медичної допомоги, виділені путівок у санаторії і будинки відпочинку перевага надавалася кращим виробничникам – стахановцям. Тепер наголос робився на заохоченні ударництва, соціалістичного змагання і на підтримці робітників провідних галузей економіки. В структурі соціального страхування зменшилися видатки на соціальні допомоги, проте збільшилися витрати на матеріально-побутове обслуговування робітників ключових галузей промисловості. Суто захисна функція соцстраху певною мірою згорталася, а натомість класова і виробнича функції – посилювались.

Згідно з постановою ВЦРПС «Про поліпшення державного соціального страхування службовців» (1937 р.), ця категорія працівників у пенсійному забезпеченні по старості прирівнювалась до робітників. Крім того, службовці стали отримувати допомоги по хворобі, пенсії з інвалідності і через втрату годувальника як робітники – у розмірі 50 % від заробітної плати. Тоді ж було знято класово-політичні обмеження в державному пенсійному забезпеченні, пов'язані із соціальним походженням особи, приналежністю до царського режиму, «ворожих» партій тощо. Державної пенсії громадянина міг позбавити лише суд, виходячи із конкретних правових підстав, визначених законом. Слід зазначити, що за працюючими пенсіонерами зберігалось право на пенсію по старості [14, с. 332–350; 15, с. 404–413; 16, с. 235–257].

Примітною ознакою тодішнього соціального життя була криза споживання. У середині 30-х років ХХ ст. в СРСР вдалося ліквідувати карткову систему і здійснити перехід до так званої вільної торгівлі. Однак на початку третьої п'ятирічки забезпечення населення продуктами харчування та іншими товарами першої необхідності стало швидко погіршуватись. Своїми постановами РНК СРСР визначив «норми відпуску товарів в одні руки», поволі скорочуючи продаж населенню найбільш дефіцитних товарів. У 1939 році нарком торгівлі СРСР О. Любимов навіть запропонував відновити карткову систему, проте політичне керівництво країни виступило проти цього. Натомість одним із дієвих виходів з такого становища влада вважала «впорядкування цін»: у 1939 році було підвищено ціни на тканини, трикотаж, білизну, скляний посуд, радіоприймачі та ін.

Важким тягарем на бюджет держави лягли воєнні кампанії 1939–1940 рр. Вони потребували колосальних матеріальних витрат і до краю загострили ситуацію на внутрішньому ринку СРСР. У великих містах і дрібних містечках різко зросли черги до магазинів: за даними НКВС, у них нерідко збиралося по тисячі і більше людей. В багатьох містах країни почалося негласне запровадження карткової системи, відновилося створення відомчих розподільників («закрита торгівля») [17, арк. 5, 6; 18, арк. 35–47]. У 1940 році зросли ціни на цукор, м'ясо, рибу, жири, сир, картоплю, овочі, молочні продукти, а також на сірники, будівельні матеріали, електричні лампи, господарське мило тощо [19, л. 299, 300; 20, л. 1–3; 21, л. 55–57, 68, 257, 303]. При цьому влада утримувала стабільний рівень цін на основні продукти харчування – хліб, борошно, крупу, макарони, зважаючи на скромні статки більшості населення. Напередодні німецько-радянської війни становище в торгівлі дещо поліпшилось, однак дефіцити і черги залишалися незмінним атрибутом радянської системи господарювання [22, с. 74–86; 23, с. 184–216].

В період третьої п'ятирічки відбувалось стрімке нарощування військово-промислового потенціалу СРСР і запровадженням більш жорстких умов праці. Економічна рада при РНК СРСР, створена в листопаді 1937 року, регулярно розглядала питання про підвищення норм виробітку і зниження розцінок в різних галузях економіки. Зокрема, 25 січня 1940 року вона прийняла рішення «підвищити діючі у вугільній промисловості Донбасу норми виробітку в середньому на 30–35 % без підвищення фонду заробітної плати». З метою інтенсифікації виробництва на підприємствах багатьох галузей промисловості вводилися треті зміни, а перша і друга зміни – відповідно «ущільнювались». Задля економії дер-

жавних коштів було знято доплати за проїзд до місця праці робітникам і службовцям, які мешкали в сільській місцевості. Такі доплати стали трактуватися як «прихована форма самовільного підвищення зарплати...» [21, л. 374; 24, л. 3, 39, 174; 25, л. 200; 26, л. 310; 27, л. 166].

У 1940 році Президія Верховної Ради СРСР ухвалила низку указів, спрямованих на посилення дисципліни на виробництві. У червні цього року вийшов указ про перехід на восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень, який збільшував тривалість робочого дня на одну–дві години. Указ забороняв робітникам і службовцям самовільно залишати підприємства та установи, встановлював кримінальну відповідальність за прогул без поважних причин. За ці порушення передбачалися суворі покарання: за самовільне залишення роботи – тюремне ув'язнення строком від двох до чотирьох місяців, за прогул без поважних причин – виправно-трудова робота за місцем праці на строк до шести місяців. У липні 1940 року з'явився указ про відповідальність за випуск недоброякісної і некомплектної продукції, в серпні – про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство, а в грудні – про посилення дисципліни в ремісничих, залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання [3, с. 141–143, 241–245; 22, с. 93–95].

Усі ці заходи свідчили про ще жорсткіше підпорядкування робітників і службовців державному адміністративно-бюрократичному апарату. Вони ще більше обмежували права радянських трудящих і негативно позначалися на їх фізичному і моральному стані. Не менш складним було становище селянства, насильно зігнаного в колгоспи і радгоспи та змушеного працювати за символічні трудові. В період третьої п'ятирічки влада розгорнула наступ на підсобні селянські господарства, організувавши обмір присадибних ділянок і вилучивши всі надлишки землі (згідно з нормами Статуту сільськогосподарської артілі). В цей період було значно посилено податковий тиск на селянство, зокрема введено державний податок на коней (літо 1938 р.), збільшено сільськогосподарський податок (вересень 1939 р.) і змінено порядок заготівель та закупівлі сільськогосподарської продукції (квітень 1940 р.). Рівень життя селянства значно відставав від рівня міського населення. Показовий приклад: у 1940 році частка електрифікованого житла в СРСР у містах і робітничих селищах становила 92 %, а на селі – лише 6 % [22, с. 64–68; 28, л. 15].

Загалом повсякденне життя основної частини населення республіки відзначалося винятковою скромністю. Середня місячна зарплата в 1940 році у народному господарстві досягала 339 крб. При цьому вона була дещо вищою у промисловості (353 крб), будівництві (344 крб), на залізничному транспорті (340 крб), але нижчою, ніж середня, – у закладах освіти (337), в торгівлі (262), охороні здоров'я (255) та інших галузях. З листів радянських громадян у вищі партійні і державні інстанції видно, скільки побутових проблем і матеріальних труднощів постійно доводилося долати простій людині. Так, у листі службовця Геніна голові РНК СРСР В. Молотову зазначалося, що при зарплаті в 450 крб на місяць для утримання сім'ї він змушений був займатися позаурочною роботою, шукати всіляких підробітків і навіть продавати домашні речі, одяг тощо. Він також зазначав, що діти в його сім'ї «ростуть слабкими, кволими через нестачу харчування» [22, с. 89–90; 29, с. 214–218, 235, 236].

У той же час в повсякденному житті радянських громадян поступово з'являлися нові риси. Відбувалась газифікація окремих міст республіки, зокрема Харкова, Одеси, Сталіно та Макіївки: тут на літо 1939 року мешканці 14 тис. квартир уже користувалися газом. Того ж року почалася газифікація м. Маріуполя, а на 1940 рік Наркомат комунального господарства УРСР планував розгорнути роботи з газифікації ще п'ятьох міст – Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Запоріжжя, Горлівки та Серго. Промислові підприємства стали освоювати виробництво так званих кімнатних холодильників, домашніх холодильних шаф, проте така побутова техніка мала надто високу ціну. Так, кімнатний холодильник для населення, випущений Харківським тракторним заводом імені С. Орджонікідзе, коштував 2650 крб. Домашні холодильні шафи вироблялися на Горлівському механічному заводі, але через рік їх випуск припинили [2, 4, 15 люля].

В період третьої п'ятирічки розширилась мережа підприємств громадського харчування – ресторанів, їдалень, буфетів та ін. У 1938 році їх кількість в Україні становила 11,1 тис., 1939 році – 12, 4 тис., а в 1940 році – 18,7 тис. Понад дві третини таких закладів діяло в містах (12,8 тис.), найбільше підприємств громадського харчування налічувалось в Сталінській (2,3 тис.), Харківській (1,8 тис.) і Дніпропетровській (1,3 тис.) областях. З документів НКВС УРСР видно, що в багатьох їдальнях і буфетах рівень обслуговування населення залишався надзвичайно низьким (нестача харчів, малий асортимент продукції, антисанітарні умови тощо). Так, в ході обстеження їдалень і буфетів, які відносилися до Київського спецторгу та обслуговували працівників НКВС УРСР, «виявлено недопустимий антисанітарний стан...» Не дивно, що Санітарним відділом Наркомату внутрішніх справ УРСР було зафіксовано випадки шлунково-кишкових захворювань, джерелом яких став харчовий блок [4, с. 413, 414; 30, арк. 273, 274].

У липні 1938 року РНК УРСР прийняв постанову про організацію харчування в школах. Це був важливий крок в соціальній політиці, спрямований на зміцнення здоров'я підростаючого покоління, умов навчання і виховання молоді. Однак в ряді областей республіки – Одеській, Запорізькій, Мико-

лаївській, Дніпропетровській, Вінницькій і Житомирській – виконання цієї постанови затягувалось. Перевірки показали, що Наркомат торгівлі УРСР не виділив для цього потрібних фондів, а Наркомат освіти УРСР – не підготував відповідних приміщень у школах. Протягом кількох років становище вдалося виправити, завдяки чому в школах майже повсюдно стали працювати ідальні та буфети. Варто також зазначити, що в 1936 році, разом із забороною абортів, радянське керівництво збільшило матеріальну допомогу багатодітним матерям. Зокрема, з липня 1937 року по 1 січня 1939 року загальний розмір цієї допомоги в УРСР досягнув 186 млн крб [2, 21, 27 июля].

Отже, наведений матеріал свідчить, що в 30-ті роки ХХ ст. відбулися значні зміни в складі і розміщенні населення України, пов'язані з процесом індустріалізації та урбанізації країни. За роки третьої п'ятирічки сталися певні зрушення в розвитку соціальної інфраструктури республіки, зокрема залізничного, водного, авіаційного та автомобільного транспорту. Однією з найбільш гострих і болючих проблем залишалася житлова, попри зростаючі обсяги будівництва в республіці. Певним соціальним компенсатором для населення мали служити стабільні й невисокі видатки за користування житлом, які не перевищували 10 % сімейного бюджету робітника. Саме в 30-х роках завершилось формування радянської пенсійної системи, яка після прийняття Конституції СРСР 1936 року позбулася колишніх класово-політичних обмежень. Крім того, аналіз матеріалу показав, що розгортання мілітаризації економіки і здійснення військово-політичних акцій 1939–1940 рр. супроводжувались гострою кризою споживання, введенням надзвичайно жорстких умов праці на виробництві, а також значним посиленням податкового тиску на селянство.

Джерела та література:

1. Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 г.г.). – М.: Госпланиздат, 1939. – 387 с.
2. Советская Украина. – 1939.
3. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 г.г. – М.: Издание «Ведомостей Верховного Совета СССР», 1945. – 360 с.
4. Народне господарство Української РСР. Статист. зб. – К.: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
5. Сталін Й. Питання ленінізму. Видання одинадцятє. – К.: Політвидав України, 1947. – 516 с.
6. Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 1562, оп. 4, д. 9, т. II, 402 л.
7. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К.: АН УРСР, 1949. – 579 с.
8. Железнодорожный транспорт в третьей Сталинской пятилетке. Сборник первый технико-экономических статей. – М.: Трансжелдориздат, 1939. – 231 с.
9. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: АН СССР, 1954. – 554 с.
10. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статист. щорічник. – К.: Статистика, 1964. – 654 с.
11. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 9425, оп. 1, д. 10, 166 л.
12. ГА РФ, ф. 9425, оп. 1, д. 16, 290 л.
13. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 82, оп. 2, д. 773, 186 л.
14. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 372 с.
15. Шарпаций В. Трансформація структури і функціональні зміни системи соціального забезпечення в УСРР 1930-х рр. / В. Шарпаций // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 14. – 491 с.
16. Мельничук О. Роль і місце соціального страхування 1920–30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку / О. Мельничук // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 502 с.
17. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 16, оп. 33, спр. 1, 86 арк.
18. Там само, спр. 27, 112 арк.
19. ГАРФ, ф. 6757, оп. 2, д. 20, 485 л.
20. Там само, д. 21, 412 л.
21. Там само, д. 26, 409 л.
22. Баран В. К. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
23. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. А. Осокина. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. – 271 с.
24. ГАРФ, ф. 6757, оп. 2, д. 58, 203 л.
25. Там само, д. 25, 350 л.
26. Там само, д. 27, 315 л.
27. Там само, оп. 1, д. 13, 319 л.
28. РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 4575, 213 л.
29. Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945. – М.: РОССПЭН, 2003. – 472 с.
30. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 21, 218 арк.